# 01. Georgiosz Scholarios és Petrus Hispanus : Bizánc, a Nyugat és a historiográfia

A középkori filozófia történetének egyedülállóan érdekes eseménye volt az, amikor Gennádiosz (Géorgiosz) Szkholáriosz (1405 körül -1472 után) görögre fordította Petrus Hispanus (1205 előtt - 1277 május 20.) latin nyelven íródott logikai kézikönyvét, mely a középkori egyetemek széltében használt tankönyvének számított. Ez az esemény dióhéjban foglalja össze a középkori filozófia és teológia, másrészt pedig a nyugati illetve bizánci filozófia történetének a 15. században bekövetkező tektonikus változásait.

Gennádiosz fordításának legalább két szempontból tulajdoníthatunk szimbólikus jelentőséget. Egyrészt már önmagában az is figyelemreméltó, hogy a 15. századi Bizánc latinellenes[1] pártjának egyik szellemi vezetőjeként ismert teológus és filozófus görögre fordította a latin egyetemek talán legelterjedtebb logikai kézikönyvét.

Másfelől Gennádiosz fordítása nem sokkal később a Nyugat filozófiatörténeti önértelmezésének alakulásában is igen fontos, habár akaratlan szerepet játszott azáltal, hogy egy hibás attribúció következtében hosszú ideig Mikhaél Pszellosz (1018-1096) munkájának tartották, s ezért egészen a 19. század végéig Petrus Hispanus művét vélték Pszellosz műve latin fordításának. Ez a (megalapozatlan) példa szolgált döntő érvként a középkor filozófiájának önállótlanságára, ami egyet jelentett a skolasztika szellemiségének diszkreditálásával. Alapvető historiográfiai fordulat kezdődött akkor, amikor a 19. század végén bebizonyosodott, valójában Gennadiosz fordította Petrus Hispanust, s ráadásul az a program, amelybe e fordítás illeszkedett, éppen a korábbi - részben valós, részben vélt - függőségi irány gyökeres fordulatát mutatja, jelesül, hogy immár nem a latin skolasztika függött a bizánci filozófiától, hanem önálló szellemi arculatának elismeréseképp követendő példává vált riválisai szemében.

A latin logikai kézikönyv (ha nem is teljes) bizánci görög fordítása azt jelzi, hogy megfordul az az irány, amely a latin Nyugaton Boëthiusszal (i.sz. 480-524) kezdődött. Boëthius azt ismerte fel a 6. század elején, hogy a latin nyelvű filozófia programja megvalósíthatatlan a filozófiai műveltséget alkotó munkák latin nyelvű fordításai nélkül. Ambiciózus tervét ugyan nem tudta teljes egészében valóra váltani, de Arisztotelész több fontos logikai munkája, illetve bizonyos neoplatonikus művek fordítását azért még el tudta végezni, melyeket önálló műveivel kiegészítve létrehozta az első igazán komoly latin nyelvű filozófiai - és keresztény teológiai - korpuszt.[2] Boëthius fordításai tették lehetővé, hogy a művelt világ tudományos értelemben vett egységén belül a latin Nyugat kialakíthatta önálló filozófiai arculatát.

Szkholáriosz fordítása az egyik utolsó kísérlet arra, hogy helyreállítsa e tudományos értelemben vett középkori *oikumené* egységét, azt a közösséget, amely az egykori római birodalom keleti és nyugati részeinek filozófiai műveltségi hagyománya között fennállt, illetve arra, hogy közvetítsen filozófia és teológia viszonyának eltérő nyugati és keleti értelmezései között. S miközben Szkholáriosz kísérlete kudarcba fullad - nagyívű fordítói tevékenysége Bizánc eleste után nemigen talál folytatókra[3] - a 19. század filozófiatörténeti vitáiban fordítása szerzőjének

szándékától fog jelentős szerepet játszani abban, hogy a saját filozófiájának történetével kűzdő Nyugat milyen képet alakítson ki észméinek múltjáról.

Gennádiosz Szkholáriosz fordítása jelentőségének megértéséhez azonban több dologot kell tisztáznunk. Mindenekelőtt meg kell ismernünk először Gennádiosz, majd Petrus Hispanus, illetve logikai kézikönyvének jelentőségét. Tisztázni kell továbbá, hogy miért is merült fel e fordítás gondolata. Végül beszélnünk kell arról, hogy miként lett Gennádiosz fordításából Pszellosz eredeti munkája, illetve, hogy milyen körülmények között derült fény e majdnem három évszázadig élő makacs tévedésre.

## 1. Ki volt Geórgiosz (Gennádiosz) Szkholáriosz?

Geórgiosz Kurteszész, ismertebb nevén Gennádiosz II Szkholáriosz[4] a 15. századi Bizánc egyik legnagyobb formátumú személyisége. Valamikor 1400 és 1405 között született Konstantinápolyban, azaz Bizáncban. Autodidakta filozófus és (kezdetben) civil teológus, majd császári tanácsadóként részt vesz a ferrarai-firenzei uniós zsinaton (1438-9). Később az únióellenes párt szóvivője, végül szerzetes. A *turkokratia*, azaz a törökuralom első pártriárkája (1454 január 6 - 56 június). Élete vége felé még kétszer választják meg illetve hívják vissza konstantinápolyi pátriárkának (1463, 1464/5). A Menoikeion-hegyi kolostorban halt meg, 1472 után.

Születésének pontos dátumot nem tudjuk, de Szkholariosz még ifjúként találkozott Francesco Filelfoval (1398 - 1483), a neves olasz humanistával, aki 1420-27 között tartózkodott Konstantinápolyban. Viszonylag fiatalon, már a ferrarai zsinat előtt a bizánci császári udvar egyik vezető tisztviselője volt.

Iskoláiról keveset tudunk. Epheszoszi Márkhoz[5] írott levelében Szkholáriosz azt mondja, hogy a filozófiában és a teológiában autodidakta volt. Habár tanítványa volt Markosz Eugenikosznak, Joannész Chortaszmenosznak[6] és Jóannész Bryenniosznak (megh. 1431), akik kora vezető bizánci tudósai voltak, Szkholáriosz többször panaszkodik, hogy amikor logikát és természetfilozófiát akart tanulni, nem talált megfelelően képzett tanárt Bizáncban.

Szkholáriosz korán elsajátította a latin nyelvet. Tanárát nem ismerjük, de az olvasmányokból valószínüsíthető, hogy feltehetőleg az Itáliában népszerű tomista irányzathoz tartozott, tehát domonkos szerzetes lehetett, akiknek Perában, Konstantinápoly közelében jelentős központjuk volt.[7] Gennádiosz bizonyosan sokat tanulmányozta Arisztotelészt, és mind a régi, mind pedig a korabeli latin szerzőket. Az arab kommentátoroktól, így Averroësről szerzett ismereteit is azok latin fordításaiból merítette. Gennadiosz első kézből ismerte (Pszeudo-)Gilbertus Porretanust, Petrus Lombardust, Albertus Magnust, Petrus Hispanust és a domonkosokétól jelentősen különböző ferences hagyományt is. Később Szkholáriosz saját házában tart szemináriumokat, főleg grammatikai és filozófiai tárgyban, ahová latinok és görögök egyaránt járnak.

Nyilvánvalóan jól ismerte a latin teológusoktól korábban készült görög fordításokat. Maximosz Planudész (1260-1310) még az előző évszázadban görögre fordította Augustinus *De trinitat*éját, illetve Démétriosz Kydonész (kb.1324 - 1398) Ágoston *Soliloqui*áját, Boëthius *De consolatione philosophiae*ját és *De differentiis topicis*át valamint Aquinói Tamás *Summa contra gentiles*ét.

Gennádiosz, felismerve a görög teológiai képzés hiányosságait, maga is sok fordítást készített, melyek között Aquinói Tamás (1224/5-1274) művei igen nagy számban szerepelnek. Ebből persze nem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy Gennádiosz tomista lett volna.[8] Gennádiosz Tamást nagyon tisztelte, de maga mondja Tamás *De ente et essentia* c. művéhez írott kommentárja előszavában (mely egyébként jelentős részben szintén fordítás, éspedig Armandus de Bellovisu OP kommentárjáé), hogy egyrészt alapvető kérdésekben nem ért egyet Tamással, másrészt pedig a ferences Duns Scotus (1265/6 - 1308) és a Scotus-követő Franciscus Mayronnis OFM (1288 k. - 1328 k.) közelebb állnak a görög teológiai álláspontho, mint Tamás. Gennádiosz természetesen elsősorban a keleti és a nyugati egyház közötti két fő vitakérdést, a Szentélek származásáról szóló úgynevezett *filioque*, valamint az isteni lényeg és evilági tevékenységei megkülönböztetéséről szóló *isteni energeiák* problémáját emeli ki. Gennádiosznak többször is nyomatékosan hangsúlyoznia kell Tamástól való távolságtartását élete során, mert a latin teológusokkal való foglalatoskodása miatt kortársai többször megvádolják azzal, hogy latin (azaz nyugatias) gondolkodású a görög hagyománnyal szemben.

A 15. század fontos eseményei voltak a Bázeli, majd pedig a ferrarai-firenzei úniós zsinat. A bázeli zsinat a nyugati egyházszakadást zárta le, a ferrarai-firenzei úniós zsinat (1438-1445) pedig a 1054-es nagy egyházszakadásnak lett volna hivatva véget vetni. VII. Palailogosz János bizánci császár az unió nyomán segítséget remélt a Nyugattól a törökök ellen. Szinte bizonyos, hogy a kíséretében levő Gennádiosz azt a feladatot kapta, hogy mint a politikusok és a teológusok között egyarán járatos személy, mozdítsa elő a teológusok tárgyalásait. Az uniós tárgyalások elején Gennádiosz nincs az előtérben. Feltehető, hogy kezdetben nem ellenezte az úniót. Igazi szándékait azonban egykori mestere, Markosz Eugenikosz, aki kezdetben a görögök szószólója volt, nyilván jobban ismerhette, mert Markosz halálos ágyán Gennádioszra bízza a görög teológiai küldöttség vezetését (1444. június 23). Gennádiosz megfelelt Markosz bizalmának, és a görög únióellenes párt szellemi vezetőjévé vált. Ugyan 1439. július 6-án IV. Jenő pápa kihirdette *Laetantur caeli* kezdetű enciklikáját, melyben bejelenti az orthodox egyházzal kötött úniót, melyet Gennádiosz annak idején aláírt (Markosz egyedüliként nem), de nem sokkal később Gennádiosz (1444-ben) már híres vitát folytat a Szentlélek származásáról Barthomeus Lapacci pápai legátussal a császár, a konstantinápolyi pátriárka, Francesco Condulmer bíboros (aki IV Jenő pápa unokaöccse), valamint számos latin és görög teológus jelenlétében. 1450-ben Gennádiosz belép a Kharszianitosz kolostorba. Ekkor veszi föl a Gennádiosz nevet. Bizáncban 1452 december 12-én kihirdetik az úniót, de ekkorra már Gennádiosz egyértelműen a legtekintélyesebb únióellenes bizánci teológus.

1453 május 29-én elesik Konstantinápoly. II. Mehemed török szultán új görög alattvalóinak bizonyos önrendelkezést kívánt biztosítani a konstantinápolyi pátriárka vezetése alatt. Mivel a pátriárkai szék éppen üres volt, az érvényes kánonjogi előírások szerinti választás útján kívánta betöltetni. A görög egyház által javasolt személy Gennádiosz volt, aki azonban csak erőteljes nyomásra volt hajlandó a tisztséget elfogadni. Első pátriárkátusa 1453 szeptember végétől 1456 júniusáig tartott, s bár lemondása után később többször is visszahívták, ezek a megbízatások sem bizonyultak tartósnak. Egyhangú vélemény szerint Gennádiosz nagy szellem, de gyenge adminisztrátor volt. Utolsó életjelként egyik önkézzel írott kéziratából tudjuk, hogy 1472-ben még további fordításokat készített latinból.

Gennádiosz Szkholáriosz termékeny és sokoldalú szerző volt. Gennádiosz írt grammatikai és filozófiai munkákat és sok teológiai értekezést valamint vallási és világi költészetet. Mindezen

munkássága mellett nagyszámú hosszabb-rövidebb latin teológiai illetve filozófiai munkát fordított görögre, teljes egészében, vagy kivonatolva. Homiletikai, dogmatikai, aszkétikus, morális, apologetikus témákban írt beszédeket, értekezéseket és vitairatokat. Vitázott a latinokkal, a Kalábriai Barlaam (1290-1348) és Akindynosz (1300 körül - 1348 után) követőivel, a simoniákusokkal, illetve a zsidókkal és a muszlimokkal. Fontosabb műveit korábban a Migne-féle *Patrologia Graeca* 160-161 köteteiben lehetett olvasni. L. Petit, X.A. Siderides és M. Jugie nyolc, egyenként kb. 600 oldalnyi szöveget tartalmazó nagy kötetben adta közre műveinek kritikai kiadását e század harmincas éveiben.

A jelen kötetben található Petrus Hispanus fordítását viszonylag fiatalon készítette el. Az 1435-6 közé datált *Mutinensis 50* kéziratban egymás után található három latinból fordított értekezés: (Pszeudo-)Gilbertus Porretanus *De sex principiis* című logikai munkája, Petrus Hispanus *Tractatus*a első hat értekezése, illetve Aquinói Tamás *De fallaciis*ának fordítása.[9] Szkholáriosz a három munkát minden bizonnyal egyetlen logikai kézikönynek szánta. Egyrészt (Pszeudo-)Gilbertus műve hagyományosan a predikamentumok kiegészítő traktátusának számított.[10] Petrus Hispanus a posztpredikamentumokról szóló traktátusában erre a forrásra támaszkodott. Aquinói Tamás munkája pedig Petrus Hispanus VII. értekezését helyettesítette a 14. századi itáliai kéziratokban.[11]

## 2. Mi volt Petrus Hispanus logikai kézikönyvének jelentősége?[12]

Petrus Hispanusról (1205 előtt - 1277 május 20)[13], a későbbi XXI. János pápáról Salimbene 1288-ban írott krónikája azt mondja, hogy "kiváló filozófus ... kiváló elemző, logikus és vitázó valamint theológus volt".[14] Világi papként (még e század elején is több szerző tévesen dominikánusnak tartotta) 1220 körül kerülhetett az akkor már nagy hírű párizsi egyetemre. Logikában John Pagus (1230-44 között Párizsban) és Hervaeus Brito (13 szd derekán Párizsban), teológiában pedig az akkor még világi mester, Alexander Halensis (kb. 1185 - 1245), valamint Auxerre-i Vilmos (Guilelmus Altissiodorensis, 1140/50-1231) és Auvergne-i Vilmos (Guilelmus Arvernus, c.1180 - 1249) lehettek mesterei. Halensis volt egyébként az, aki a lateráni zsinat 1215-ös állásfoglalása után valószínüleg először adott elő Petrus Lombardus (kb. 1095-1160) *Szentenciáskönyvéről.*[15] Petrus Hispanus ezután feltehetőleg Montpellier-ben vagy Salernoban orvosi végzettséget szerezett. (A középkorban az orvosi diploma megszerzése előtt az ún. *artista*, vagyis természettudományos fakultáson - melyet filozófiai fakultásnak is neveztek - kellett fokozatot szerezni,.) 1246 és 1250 között a sienai egyetem orvoskarán lett professzor. 1272-ben X. Gergely pápa udvari orvosának hívja Viterbóba. Ez időben írja meg Petrus Hispanus híres *Thesaurus pauperum* című orvosi kézikönyvét, amely aztán legalább akkora tekintélynek örvendett, mint a *Tractatus*. 1273-ban a pápa Frascati (Tusculum) kardinálisává kreálja. 1273-ban a pápa kiséretében részt vesz a lyoni zsinaton. X. Gergely 1276 január 10-én bekövetkezett halála után mind V. Ince, mind V. Hadrián pápa uralkodása rendkívül rövid ideig tartott. 1276 szeptember 15-én a bíborosi kollégium Petrus Hispanust választotta pápának. Petrus uralkodása sem bizonyult azonban tartósnak, habár korabeli korabeli krónikák úgy tudják, hogy orvosi tudománya alapján nagyon bízott a hosszú életben. 1277 május 14-én a viterbói palota általa felújíttatott részének mennyezete rászakadt, s május 20-án meghalt. Pápai tevékenységének legmaradandóbb eseménye az volt, hogy 1277 januárjában ő kezdeményezett vizsgálatot Etienne Tempier párizsi püspöknél a párizsi egyetemen elharapózott tévtanok ellen. Ennek eredménye lesz az a híres 217 elítélt tétel, amely alapjaiban változtatja meg a skolasztika szellemi irányát.[16] Petrus a fentebb említett híres orvosi műve, a *Thesaurus pauperum* mellett írt még 14 más orvosi

művet, közöttük Hippokratész, Galénosz és Izsák kommentárokat. Ezek mellett számos filozófiai művet alkotott, melyek közül leghíresebb a *Tractatus* címet viselő logikai kézikönyve lett. Ezen kívül még egy logikai munka köthető a nevéhez, egy *Syncategoreumata*, mely a korban szokásos kiegészítőként - ahogy ma mondanánk - a logikai konstansokkal foglalkozott. Írt még kommentárokat Arisztotelész kisebb természetfilozófiai munkáihoz, valamint két filozófiai lélektani munkát is, melyek közül a *Scientia de anima* volt a híresebb. Teológiában Pszeudo-Dionüsziosz műveit kommentálta.

Logikai kézikönyve hamar igen nagy népszerűségre tett szert, elsősorban Párizsban és Dél-Európában. Ez leginkább azzal magyarázható, hogy a 13. század során az egyetemi oktatás terjedése és egyre átgondoltabban felépülő kurrikulumaiban nagy szükség volt jól használható kézikönyvekre. Amint nem sokkal korábban Petrus Lombardus (kb.1095 - 1160) teológiai kézikönyve, a *Libri quattuor sententiarum* is elsősorban világos és áttekinthető szerkezete valamint kiegyensúlyozott szemlélete alapján vált általánosan elfogadott kézikönyvvé, úgy a *Tractatus* vagy *Summulae logicales* is ennek az egyszerű, világos és áttekinthető felépítésnek köszönhette sikerét. Kézikönyvét igen sokan kommentálták, másolták, terjesztették és magyarázták, egészen Prágáig és Krakkóig. (Érdekes, hogy Oxfordban illetve Párizstól északra alig használták.) Általános elfogadottságát jól mutatja, hogy magyarázói között ugyanúgy voltak nominalisták, például Johannes Buridanus (megh. 1358 után) vagy Marsilius de Inghen (megh. 1396), mint tomisták, például Johannes Versorius (megh. 1480) és skotisták, mint Petrus Tartaretus (a párizsi egyetem rektora 1494-ben).[17] Az egyetemi tolvajnyelven *summulistá*nak nevezték a alsóbb éves, tehát még főleg logikát tanuló diákokat. Itáliai tekintélyét illusztrálja, hogy Danténál (1265-1321) Bonaventura, a nagy ferences teológus Ágoston, Hugo de Sancto Victore, Petrus Comestor, Anselmus, Chrysostomus és Donatus társaságában sorolja fel nevét:

*... a hispán sem hiányoz*

*kinek tizenkét könyvét olvasod.*[18]

A korai újkorban, a könyvnyomtatás megjelenése után mintegy 200 (!) nyomtatott kiadása készült.[19]

### 3. Mi volt Szkholáriosz szándéka a fordítással?

Különösen a régebbi filozófiatörténeti kézikönyvek ismerői előtt furcsa dolognak tűnhet, hogy egy görög teológus-filozófus görögre fordít egy latin logikai munkát a 15. században. Nem az-e az általános nézet, hogy a latin Nyugat filozófiájának, a skolasztikának egyik forrása (az arab mellett) a görög filozófia volt? Nem állt-e a görögül anyanyelvi okokból is jól tudó bizánci tudósok rendelkezésére az egész arisztotelészi és platóni örökség, azok antik görög kommentárjaival együtt - miközben a Nyugat rég elfelejtette a görög nyelvet? Boëthiusnak az 5. század elején megfogalmazott programja, jelesül, hogy latinra kell fordítani a teljes Platónt és Arisztotelészt, vajon nem annak gyakorlati beismerése volt-e, hogy a latin nyelvű filozófiai irodalom elégtelen a filozófia iránt érdeklődők számára? Vajon a skolasztika kibontakozása nem a boëthiusi programot befejező 12. és 13. századi fordítási hullám nyomán jött létre?[20]

Ami igaz volt korábban, az az erőteljes belső nyugati feljődés nyomán a 15. századra elvesztette érvényét. A 12. és a 15. század között a Nyugat és a Kelet relatív helyzete alapvetően

megváltozott. Bizánc intellektuális vezető szerepe a 15. századra megszűnt a latin Nyugattal szemben. Ennek okait röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy 1. Bizánc nem hozta létre az egyetemek intézményrendszerét; 2. a teológiában teljesen más szerepet szánt a logikának, mint a Nyugat.

Az első problémával nem azt akarjuk mondani, hogy Bizáncban ne lett volna felsőfokú oktatás, sőt, hogy ne lettek volna sokkal korábban is felsőfokú oktatási intézmények, mint Nyugaton, ahol orvostudományt, jogot vagy filozófiát tanítottak volna. Az első konstantinápolyi főiskolát II. Theodosziosz császár 425-ben alapította, s kisebb-nagyobb megszakításokkal a bizánci birodalom története során fennállt. A 9. században Theophilosz császár alapította újra, majd ismét 1046/7-ben IX. Konstantin, ahol a jogot Joannész VIII. Xiphilinosz (megh. 1075), a későbbi pátriárka, filozófiát pedig Mikhaél Pszellosz (1018-1081 után) tanította. Ismét újra kellett alapítani 1261-ben, amikor VIII. Mihály visszafoglalta Konstantinápolyt a latinoktól. (Eközben létesültek iskolák Nikaiában és Epiruszban is.) Amint azonban szaggatott története is mutatja, a konstantinápolyi főiskola intézményesen egyáltalán nem volt stabil, illetve a bizánci császárság mindenkori központi költségvetésétől függött (és nem a püspököktől illetve a városoktól). A nyugati egyetemek két jellegzetes tulajdonsága, jelesül a királyi vagy pápai alapítólevél és az önálló jogi személyiség közül a konstantinápolyi csak az elsővel rendelkezett. E mellett működött számos magániskola is, de ezek az oktatás jellegéből adódóan inkább voltak rétoriskolák, mint egységes szabályozással, kurrikulumokkal és vizsgarendszerrel működő szabályozott intézmények. A bizánci oktatási elvet úgy lehet összefoglalni: "egy tanár, egy könyv és egy szoba". Ez magyarázhatja, hogy Sten Ebbesen nem is látja értelmét annak, hogy a konstantinápolyi iskolát a nyugati értelemben vett egyetemnek nevezzük.[21]

Bizáncban a legtöbb művelt ember valójában nem volt hivatásos egyetemi tanár, hanem élete döntő részében az állami apparátus adminisztrátori feladatait töltötte be. Nem alakulhatott igazi akadémiai, azaz egyetemi környezet, speciális logikusi körről nem is beszélve. Eközben Nyugaton a gombamódra szaporodó egyetemek megteremtették a hivatásos egyetemi tudósok rétegét illetve a viták, a gondolatcserék, a publikációk fórumait.

Az oktatás hangsúlya is teljesen más volt, mint Nyugaton. Amíg a Nyugat elsősorban az egyháziak oktatására helyezte a súlyt, Bizánc egész története számtalan igen művelt laikust tud felmutatni. A laikusok képzésében a klasszikus görög irodalom alkotta az oktatás magvát. A nagy kappadókai egyházatya, Baszileiosz (331-379) híres programadó műve a minőségi görög irodalom, költészet, próza és filozófia értelmes, a hitre előkészítő felhasználását javasolta[22]. Az oktatás a klasszikusok eleganciáját csodálta és követte. A régi görög szerzők utánzásával lehetett elsajátítani a szépen és helyesen írás illetve beszélés technikáját. E mellett persze nem hanyagolták el a keresztény szerzőket sem, de éles különbség volt a "külső", az exoterikus, a világi és a "belső", az ezoterikus, azaz az egyház által közvetített keresztény tanítás között. Ez utóbbi volt a teológia. Az "külső" tanítás célja a gyakorlati képzés volt, jelesül a civilizált gondolkodás, önkifejezés és viselkedés. A keresztény hit misztériumai ezen túl kezdődtek. A pogány (bizánci szóhasználattal: "hellén") szerzők tehát - Baszileiosz nyomán - mintegy a propedeutikai szerepet töltöttek be. Így a hellén és a keresztény műveltség közötti konfliktus többnyire elkerülhetővé vált, sőt, bizonyos kifinomult viszonyt hozott létre. (E békés egymás mellett élésnek voltak persz ellenzői is, főleg radikális szerzetesek, de a rendszer működőképes maradt).

Amíg Bizánc oktatása legszélesebb körben a nyelvészeti képzést, azaz a rétorikai stúdiumokat hangsúlyozta, a Nyugat mindenekelőtt a logikára és a dialektikára fektetett súlyt. Bizáncban a gyerekek (nemcsak a fiúk, hanem sokszor a lányok is) mintegy hatéves korukban kezdték tanulni a nyelvtant, ahol elsődleges feladatuk nyelvezetük kiművelése, "hellenizálása" volt. Az írás és az olvasás elsajátítása után a klasszikus szerzőket, mindenekelőtt Homéroszt tanulták, melyet a kor standard kommentárjaival együtt olvastak (ilyen, tanulók számra készült kommentárt írt a 12. századi Eusztathiosz (kb. 115 - 1195/6), Thesszaloniki tudós püspöke is). A grammatika és az alapvető irodalmi művek után elsősorban retorikai elméletet (Hermogenészt) illetve a klasszikus rétorokat (Démoszthenészt, Plutarkhoszt és Iszokratészt) tanulmányozták a hallgatók. A retorika mellett szerepelt természetesen quadrivium többi tárgya is, mint az aritmetika, a geometria, a zene és a csillagászat.

A 12. század elejéig ez a képzés, amely a művelt ember kinevelésének célját tűzte ki, széles de nem túl mély tudást nyújtott. Például a 12. századig mind Keleten, mind Nyugaton egy jó teológus vagy filozófustól elvárható volt, hogy idézni tudja az antik költőket, sőt, szükség esetén maga is elfogadhatóan komponáljon klasszikus versmértékeket. (Nyugaton példa erre Alanus ab Insulis, Radulpus Niger vagy Alexander Neckham, míg Bizáncban a 12. században élt Joannész Tzetzes (1110 - 1185), de akár maga Gennádiosz is.) Amíg azonban Nyugaton a 12. század derekára megjelennek az első intézményileg szervezett és rendszerezett tananyagot illetve általánosan elfogadott diplomákat nyújtó intézmények, addig Ciprusi Geórgiosz (pátriárka 1283-89 között), aki a frankok által uralt Cipruson nőtt fel, megfelelő iskola híján kénytelen volt Epheszoszba menni tanulni. Ott azonban nem tudott bejutni a kolostorában tanító Nikephorosz Blemmydészhez (1197-1269). Végül Nikaiában kötött ki, ahol tanulhatott alapvető nyelvtant és költészetet, de filozófia-oktatást nem kapott. Végül Konstantinápolyban tudott tanulmányokat folytatni, ahol a frankok kiszorítása után Georgiosz Akropolitész (1217 - 1282) kapott megbízatást a császártól, hogy tanítsa Arisztotelész logikáját, Nikomakhosz Aritmetikáját, Eukleidész Elemeit, retorikát, próza-kompozíciót és felsőbb szintű Ariszotetészt.

Ez sem tartott azonban sokáig. Gennádiosz, az *Ars vetus* magyarázatához írott ajánló levelében, Konsztantinosz Palailogoszhoz címezve arról panaszkodik, hogy milyen elhanyagolt helyzetben vannak Konstantinápolyban az arisztoteliánus stúdiumok, s hogy azáltal, hogy ő a latin szerzőket tanulmányozta, messze túlhaladta Leo Magentius (13. szd.), Michael Pszellosz (11. szd.) vagy Joanesz Philoponosz (6.szd.) munkásságát. [23]

A Gennádiosz panaszával vág egybe az, amikor a valamivel idősebb Joszephosz Bryenniosznak (megh. 1431), aki Gennádiosz egyik mestere volt, rá kellett döbbennie arra, hogy a görögök érvelése súlyos módszertani hátránnyal indul a teológiailag jóval képzettebb latin vitapartnerekkel szemben, s hogy ennek fő oka az, hogy nem járhattak megfelelő egyetemekre. Bryenniosz kicsit irígykedve említi az olasz, francia és angol egyetemi képzést. [24]

Persze a profán műveltség mellett, mint említettük, jelen volt a belső, teológiai képzés is, mindenekelőtt a pátriárkai iskolákban, ahol a papság képzése folyt.[25] Ezzel érkezünk el a fenti pontok másodikjához, jelesül a logikának a bizánci teológiában betöltött szerepéhez.

A logika a középkorban mind a Kelet, mind a Nyugat számára Arisztotelészt jelentette. Amíg Keleten elsősorban az eunomiánus vita hatására általános véleménnyé válik (számos, de kisebbségi kivétellel), hogy a teológia központi kérdéseiben, mint a trinitológia illetve a

krisztológia, a szillogisztika, azaz az emberi logika nem alkalmazható, addig Ágoston és Canterbury-i Anzelm (hogy csak két kiemelkedő teológust említsünk), akik ezt a vitát, főleg nyelvi okokból egyáltalán nem ismerték, nem tápláltak igazán kételyeket a racionális argumentumok teológiai alkalmazhatóságával kapcsolatban.[26] A későbbi bizánci teológia is azokat az egyházatyákat követte, akik elvetették a logika tanulmányozásának *teológiai* szükségességét, annak káros hatásait hangsúlyozva (tudniillik a teológiai misztériumokra való alkalmazásuk veszélyei miatt), miközben persze a korabeli oktatásnak immár részévé vált a legkorábbi időktől fogva, mint azt Jeromos is mondja.[27] A bizánci teológiai képzés egészen más módszertani előfeltevésen nyugodott, mint a latin.[28] Jelen volt bizonyos logika, mint a világi tudományok része, azonban a teológiai alkalmazhatóság híján csak annyiban fejlődhetett, mint bármely világi tudomány fejlődött. A teológia lényege a szentség volt, melynek megszerzésében a világi tudás vajmi kevés szerepet játszhatott.[29]

Nyugaton azonban nem volt elérhetőek ezek a nagy viták, sőt, a klasszikus filozófusok sem. Ezzel szemben ami a gondolkodás rendelkezésre állt, az - Ágoston és Boethius nyomán - egy racionális teológia és azon túl a (Boëthius által fordított) logika. Éppen ezért a Nyugaton a filozófia kis túlzással a logika szinonímájává válik, s a teológiai és jogi, illetve általában a filozófiai vizsgálódások módszertanaként rengeteg impulzust kapott azoktól a tudományoktól, amelyekre alkalmaztatott.

Bizáncban azonban sohasem következik be az a robbanásszerű fejlődés, amely valahol Abaelardusszal veszi kezdetét és csak a 15.-16. század fordulóján veszti el lendületét - nagyjából akkor, amikor Gennádiosz felismeri bevezetésének szükségességét a bizánci oktatásba.

Bizáncban sohasem alakul ki az egyetemi oktatásnak az a standardja, ami például Nyugaton a szentencia-kommentár (azaz Petrus Lombardus *Libri quattuor sententiarum* című munkájának a teológiai magisztrátusi fokozathoz megkövetelt magyarázata), ahol a teológusok a skolasztikus módszeresség jegyében tömkelegével vizsgáltak logikai, szemantikai és episztemológiai problémákat. Bizáncban sohasem születhetett volna meg egy Johannes Buridanus, illetve nem alakulhattak ki olyan új, az antikvitásban nem ismert logikai diszciplínák, mint a konszekvencia-, illetve szuppozíció-elméletek. A görög logikában nincs motorja, indítéka egy olyan típusú fejlődésnek, mint Nyugaton.

Kevesen is művelték, illetve nem alakult ki a logikailag megalapozott teológiai eszméknek olyan versengése, mint a nyugati egyetemeken. Mivel a logikai oktatás nem intézményesült, a logikusok között tartalmi viták sem alakulhattak ki. 800 és 1453 között a logikával általában illetve az arisztotelészi Organonnal foglalkozó ismert görög illetve kommentátorok száma alig egy tucat. (Eközben csak több, mint tucatnyi szerző kommentálta egyedül a Szofisztikus cáfolatokat Nyugaton 1140 és 1325 között.)[30] Az arisztotelészi Organon utolsó könyve, a *Szofisztikus cáfolatok* kommentárjait, illetve szkholionjait tartalmazó görög kéziratok gyakorlatilag teljes katalógusa 1500 előtt, tehát a ma antiknak számító kommentárokat is beleértve 65 tételt tartalmaz. A kompendiumok nélkül számolva is több, mint 90 tétel van a latin listán. A kéziratok alacsony számát nem magyarázzák a keresztesek, a törökök, illetve a szegénység és műveletlenség miatti elhanyagoltság. A bizánci logikai munkák másodlagos kompilációk. Legelterjedtebb műfajai a szkholion, a szkholion-kommentár, a parafrázis és a kompendium.. Komolyabb bizánci hozzájárulás a logikai műfajokhoz legfeljebb a megverselésben, egy dialógus, illetve egyes *aporiai kai lyseis* formában történt.

Keleten logikai kézikönyvek alig születtek 1450-ig, és ezek is inkább enciklopédikus filozófiai összefoglalások fejezetei, mint Nyugaton a kései császárkorban Martianus Capella vagy Cassiodorus filozófiai összefoglalói.[31]

Nyugaton eközben több műfaj is létrejön, mint a klasszikus logikai szövegek komplex szöveges kommentárjai, a problémákat explicit módon és kritikailag felvető questio-kommentárok, az alkalmazott logikiai gyakorlatok, azaz a szofizma-irodalom, az egyes problémáknak szentelt monografikus traktátusok, illetve a problémák szofizmák segítségével történő diszkussziója. Eközben csak a 13 század végéig hét specializált logikai kézikönyv mutatja az egyetemi oktatás munkamegosztását, specializálódását és professzionalizálódását.[32] Miközben Nyugaton is a teológiát tartják a tudományok királynőjének, a logika a "tudományok tudományává" lesz, a minden tudáshoz elengedhetetlen érvelés általános módszertanát szolgáltatva. A teológiai viták pedig visszahatottak a logikára, mint tudományra. Az artista fakultások magisztereinek éppúgy, mint a teológusoknak, állást kellett foglalniuk abban azokban a kérdésekben, hogy például minden igaz kondicionális szükségszerű igazságot fejez-e ki, hogy az egész több-e, mint részei összessége, illetve, hogy lehet-e a rész egyenlő az egésszel, hogy egy ellentmondásból bármi következik-e, hogy az igeidő befolyásolja-e az állítások szubjektum-terminusának hatókörét, stb. Ezekre a kérdésekre nem találtak választ a rendelkezésre álló antik filozófiai művekben. A nem-kategorematikus terminusok illetve a terminusok lehetséges referenciájának kérdéseiben, vagy a szemantikailag komplex, azaz logikai szerkezetüket tekintve többértelmű állítások egyértelmű szerkezetűekre történő felbontásának problémái esetében a skolasztikus logikusoknak önállóan kellett elméleteket kidolgozniuk, és ennek a kihívásnak meg is feleltek.

Nyugaton egészen a 15. század derekáig nem kérdőjeleződött meg a logikának, mint általános módszernek a státusza. Minden jelentősebb diszciplína érvelési technikája az általánosan kötelező artista képzés során megtanult logika módszertanán nyugodott, lett légyen az fizika, teológia vagy politikai elmélet. Az oktatási rendszerben a logika a középkor végéig megtartotta központi helyét. Az elméletek egészen a 14. század végéig dinamikusan fejlődtek is.

Bár Szkholáriosz programja a bizánci szellemtörténet szempontjából tökéletesen elkésett vállalkozás volt, hiszen fordítása nem érte meg, hogy a bizánci oktatás reformjának eszközévé válhasson, fordítása értelemszerű válasz volt a korabeli Nyugat és Bizánc Szkholáriosz által (is) észlelt szellemtörténeti helyzetének. Szkholáriosz a bizánci teológia fellendítésének szándékával látott neki annak a hatalmas feladatnak. Fordításaival akart meghonosítani a Nyugaton látott magasfokú teológiai kultúrát Bizáncban. A reneszánsz egyik ironikus fejleménye az, hogy miközben néhány görög, közöttük Gennádiosz tudatára ébred annak, hogy a Nyugat logikai műveltsége mennyivel fejlettebb, illetve, hogy a Nyugat eszméinek (így teológiájának) megértése a logikán múlik, ezalatt párhuzamosan a nyugati értelmiség (a humanista mozgalom jegyében) éppen a "sokoldalúan művelt ember" Bizáncban élő ideálja iránt kezdett el rajongani, és undorral utasította el az "angol szubtilitásokat" (*subtilitates anglicanae)*, ahogy az kurrens oxfordi analitikus teológiát és filozófiát Itáliában nevezték.

### 4. Hogyan lett Szkholáriosz fordításából Pszellosz munkája?

Az új humanista műveltségi ideál számára minden "középkori" illetve "gót" barbarizmus elutasítása (mint köztudott, a "középkor" (*media aetas*), illetve a "gótika" (azaz barbár "északi" kultúra) reneszánsz eredetű diffamáló kifejezések) együtt járt minden klasszikus ókori, illetve

ezen belül minden görög eredetű dolog csodálatával. *Ex oriente lux*, azaz keletről jön a fény, hangzik a régi mondás. Ez a humanisták számára úgy jelentkezett, hogy kritikátlan csodálattal illetek mindent, ami görög filozófiának számított, miközben éppoly kritikátlanul vetették el mindazt, amit a középkor filozófiája létrehozott.

Sten Ebbesen több gyönyörűséges példát hoz arra, hogy a humanista eszme hogyan aratott diadalt a filológia és a józan ész fölött. Egy vatikáni kézirat[33] például megőrzött két görögből készült humanista fordítást. Mindkét görög munka Arisztotelész Organonját tárgyalta. Az első fordítást Bonifacio Bembo da Brescia (fl. 1480-90), a másik fordító ismeretlen. Mindkét fordító nyilván azt gondolta, hogy hatalmas szolgálatot tesz a Nyugatnak, ha latinul is elérhetővé teszi a görögök bölcsességét, miközben mindketten meglehetősen balszerencsés munkát végeztek. Bembonak nem mást sikerült latinra fordítania, mint szerzőnk, Gennádiosz Szkholáriosz mintegy ötven évvel korábban készült, de Bembo által önálló munkának vélt *Ars vetus* - fordítását (a skolasztikában ez volt az Organon első könyveit kommentáló műfaj neve), melynek valódi szerzője Radulphus Brito (megh. 1320), a párizsi egyetem nagy tekintélyű logikusa es spekulatív grammatikusa volt, s akinek kommentárjai igen népszerűek voltak a 14. században, ennek megfelelően közutálatnak örvendett a humanisták között. A névtelen fordító pedig rátalált egy olyan görög kódexre, amely bizonyos igen gyermekded bizánci kompendiumokat tartalmazott, s ezeket ültette át latinra nyilvánvalóan kultúrmisszionárius meggyőződéssel, miközben az első *stationarius*nál (a középkori egyetemek mellett működő könyvkereskedőnél) könnyen találhatott volna egy tucatnyi sokkal érdekesebb és jobb latin kommentárt.[34]

Minden skolasztika rossz, minden görög jó - ez az Orwellre emlékeztető jelszó áll annak hátterében is, hogy Gennadiosz fordítása hogyan vált Mikhaél Pszellosz munkájává, illetve Pszellosz neve alatt majd' háromszáz évig Petrus Hispanus logikájának eredetijévé, s hogy az eredeti Petrus Hispanus-féle *Tractatus*t miért lehetett az önállótlan és torz skolasztikus munka iskolapéldájának tartani.

A történet Elias Ehingerrel kezdődik. A kitűnő wittembergi (luteránus) teológus és nyomdász volt az, aki egy akkortájt Augsburgban, ma Münchenben található, 15. századi kódexben[35] talált görög szöveget 1597-es kiadásában E?ς τ?ν ?Αριστοτελο?ς λογικ?ν Σ?νοψις címmel Pszellosznak tulajdonított. Ez a kézirat volt az egyetlen, amelyet Ehinger felhasznált a kiadásához (akkoriban szokás volt egyetlen kézirat alapján adni ki szövegeket). Sajnos, azóta paleográfiailag kimutatták, hogy a kódex első két eredeti fóliója hiányzott, és hogy azt egy másik (és későbbi) kéz írásával pótolták. A *Synopsis* cím pedig minden bizonnyal annak a Martin Crusiusnak az invenciója, aki a kódexet a ciprióta Leontiosz Philoponosz szerzetestől szerezte 1590 májusában.

A 16. század végén a protestáns területen kialakuló filozófiatörténet Ehinger kiadása alapján készpénznek vette, hogy a hibásan Pszellosznak tulajdonított szöveg és Petrus Hispanus között valóban fennálló szószerinti megfelelés azt jelenti, hogy a skolasztikus egyetemi képzés alapjául szolgáló tankönyv valójában egy bizánci kompendium fordítása. A skolasztikát végre kézzelfoghatóan diszkreditáló bizonyíték feletti öröm elfeledtetett minden fenntartást Ehinger attribúciójának megalapozottságával szemben. A jeles Bartholomeus Keckerman (1571 - 1609), aki a protestáns "skolasztika" híres tankönyvírója volt, alig néhány évvel Ehinger kiadása után publikált művében már levonja a hamis attribúció következményeit, mely szerint (az elvárásoknak megfelelően) a latinok (értsd: a skolasztikusok) a görögöknek köszönhetik minden logikai ismeretüket.[36] Petrus Hispanus valójában csak szó szerint lefordította Pszelloszt, mondja

Keckermann, miközben azt ő is észreveszi, hogy Ehinger kéziratának van két olyan fejezete, amin nincs latinra fordítva, viszont számos olyan latin fejezet van, aminek viszont nincs görög megfelelője.

Georgius Hornius (Georg Horn, 1670-1670), a leideni teológus, történész és filozófus mintegy ötven évvel később (azaz 1655-ben) kiadott *Historiae Philosophicae libri septem* c. művében Ehingerre és Keckermannra hivatkozva ugyanezt a nézetet ismétli.[37]

Adamus Tribbechovius (Adam Tribbechow, 1641-1687), Rostockban majd Kielben tanító evangélikus teológus és történész *A skolasztikus doktorokról és az általuk megrontott teológiai és emberi tudományokról* (*De Doctoribus Scholasticis et corrupta per eos divinarum humanarumque rerum scientia liber singularis*) beszédes című, élesen skolasztika-ellenes írásában terjeszti az Ehinger által kreált legendát. A vitairatot először 1664-ben adták ki, de hamarosan több kiadást is megért munkája.[38]

Johann Jakob Brucker (1696-1770)[39], jénai professzor ötkötetes népszerű filozófiatörténeti kézikönyvében immár Hornius és Tribbechovius judíciumára hivatkozva bevett véleményként tovább erősíti és terjeszti a téves megállapítást, megismételve az egész korszakot megfertőző Petrus Hispanust lesajnáló megítélését.[40]

Tennemann sem vizsgálja meg újra a kialakult közvéledést, hanem híres és olvasott filozófiatörténetében a 18. és 19. század fordulóján minden további nélkül fönntartja a pszelloszi eredet legendája.[41]

A korai filozófiatörténészek megállapításai az egykorú gondolkodók skolasztikáról alkotott sommás ítéletével tökéletesen egybevágott (talán Leibniz az egyetlen jelentős kivétel). Elég Francis Bacon (1561-1626) közismert skolasztika-ellenes nézeteire utalnunk, aki elsősorban éleselméjű haszontalankodásban marasztalja el a középkor elméletkészítőit.[42] Még Immanuel Kant (1724-1804) is úgy vélte, hogy a logika Arisztotelésszel elérte kifejlett formáját, s azóta a logika mit sem fejlődött. Ez történeti értelemben azt jelentette, hogy amíg valaki a teljes Arisztotelészt nem ismerte (márpedig a középkor csak elég későn jutott hozzá), addig a logika kifejlett formáját sem ismerte; továbbá, hogy ami Arisztotelész után történt, az valójában tartalmi szempontból érdektelen.[43]

Végül Ehinger kiadására hivatkozott Carl Prantl, a müncheni egyetem filozófiaprofesszora[44] is a múlt század derekán írt hatalmas művében, *A nyugati logika történeté*ben. [45] Prantl nem titkolt célja az volt, hogy megkímélje a jövő történészeit a középkor általa stupidan ostobának tartott logikájának olvasásától.[46] Önfeláldozó munkájától azt remélte, hogy több logikatörténetet nem kell már írnia senkinek.[47] Nem túlzás azt mondani, hogy Prantl megvetette a középkort. Először azért, mert maga inkább spinozista lévén mindenfajta "misztikát" zsigerileg utált. Másrészt, *apriori* koncepciójának megfelelően a középkor a spekulatív teológia virágkorának számított, szellemileg termékeny tehát nem lehetett - szólt a dedukció. Baeumker úgy fogalmaz Prantl életrajzában, hogy Prantlnak élete végéig meggyőződése maradt, hogy a középkor képtelen volt egyetlen önálló gondolatra. Másrészt, Prantl német tudósként a német területen megszülető filozófiatörténet nagyjainak egyhangú véleményét irányadónak tartotta.

Prantl szerint az egész középkori logika, úgy, ahogy van a bizánci logika szánalmas utánzata. Petrus Hispanus számára amúgyis "a legszellemtelenebb a kor hasonló termékei közül, amely egyetlen önálló gondolat nélkül ismételgeti a frissen átvett bizánci anyagot".[48] Prantlt apriori szemlélete abban is megakadályozta, hogy észrevegye azt, amit Quétif és Échard, a két tudós dominikánus történész már a 18. század elején Petrus Hispanus szövegét megvizsgálva mondott Keckermann ellenében, jelesül, hogy a *Tractatus* szövegében található görög etimológiák olyan sületlenségek, hogy amennyiben Petrus fordította volna szövegét, ilyen hibákat lehetetlen lett volna elkövetnie.[49]

Charles Thurot, aki kutatásaiban, szemben Prantlal, nem korai nyomtatványokra, hanem kéziratokra támaszkodott, azonnal (még 1864-ben) vitatta az attribúciót, sőt, Gennádiosz Szkholárioszt, mint a lehetséges fordítót is felvetette. Elemezve Gennádiosz latinizmusait, kétséget kizáróan megfordította a helyes származási irányt.[50] Balszerencséjére sem spinozista, sem protestáns, sem német nem volt, így a monomániás Prantlt nem tudta meggyőzni. Thurot érveire külön monográfiában válaszolt.[51] Thurot-t, érthetően, Prantl újabb erőfeszítése sem győzte meg. Recenziójában lényegében megismétli azokat az érveket, melyekre Prantlnak nem volt válasza: az augsburgi-müncheni kéziraton kívül egyetlen kézirat sem tünteti fel Pszellosz szerzőségét; e kézirat első két lapja nyilvánvaló betoldás; számos kézirat megnevezi Petrus Hispanust, mint a szöveg szerzőjét és Szkholárioszt, mint a fordítót; a görög szöveg kétségtelen latinizmusok sokaságát mutatja; miközben a latin eredeti úgymond grecizmusai a korabeli latinnyelvű görög manuálékból van merítve; a logikai szöveg nem illeszkedik Pszellosz egyéb műveihez sem jellegében, sem tartalmában. [52]

Prantl érvei igencsak gyengék voltak. Lényegében csak arra hivatkozott, hogy az egyetlen - számára ismert - fennmaradt kézirat - mármint az, amelyiken Ehinger kiadása alapult - hiányos. Felszólította kollégáit, hogy keressenek csak kéziratokat, mert azok úgyis őt fogják majd igazolni.

A vita már több évtizeden keresztül folyt, sok résztvevővel, hiszen az ügy tétje nem kisebb dolog, mint a skolasztika szellemi önállósága volt. Richard Strapper 1898-ban, illetve pár évvel előtte és utána több publikációban a Petrus Hispanus kéziratanyag alapján kizárta, hogy a *Summulae logicales* lenne a fordítás.[53]

A német területen masszívan rögzült téveszméket igen nehéz volt kigyomlálni.[54] Pedig már jelentkeztek más hangok is. Quétif és Échard munkáján túl is, Prantl könyvének megjelenése előtt vagy két évtizeddel Sir William Hamilton egy lábjegyzetében már utalt arra, hogy a Pszellosz-attribúció legenda, amely Ehinger tévedésén alapul.[55] Igaz, Hamilton nem közölte a kéziratok jelzetszámait (nyilván az oxfordira gondolt, lásd alább), de ha valaki akarta, mint például Thurot, akkor meg is találta őket. Hamilton, aki egyébként maga is kitűnő logikus volt, meglehetősen független szellemről tett bizonyságot, amikor egyáltalán nem osztotta német kortársainak a skolasztikus logikát elítélő véleményét.[56]

Végül Ehinger - Cuneas attribúciójának (és ezzel Prantl elméletének is) a kegyelemdöfést egy német paleográfus, Gardthausen adta meg - szándékolatanul - azzal, hogy datált görög kéziratokat gyűjtve felfedezte Gennádiosz Szkholáriosz autográf kéziratait (3 sajátkezű másolatot), ahol Gennádiosz explicite mondja, hogy a *"Synopsis"* Petrus Hispanus *Summulae* -jának fordítása.[57] Az autogáf *Misc. Oxon. 275*, illetve *Mutinensis 50*-ben ugyanis a cím: ?Εκ τ?ς

διαλεκτικ?ς το? μα?ςτωρος Π?τρου το? ?Ισπανο? ?ρμηνε?α το? Σχολαρ?ου. Ez tehát a helyes cím. Vagy, amint azt a Neapolitanus dei Gerolamini XXII, I, ami egy 15. szd.-i jó másolat mondja: Π?τρου το? ?Ισπανο? ?πιτομ? λογικ?ς ?π? το? Λατ?νων φων?ς ε?ς τ?ν ?λλ?δα δι?λεκτον παρ? το? σοφωτ?του Γενναδ?ου το? Σχολαρ?ου.

A kéziratokat átvizsgálva a fenti helyzetet erősítette meg később M. Grabmann is.[58]

Végül L.Petit, X.A.Siderides és M. Jugie az autográf kéziratok alapján készítették el a *"Synopsis"* kritikai kiadását, "Traduction de la "Dialectique" (Summulae logicae - sic!) de Pierre d'Espagne" címmel.[59]

A történet itt lezárulhatna, de a több évszadig terjedő legenda nyomán még a közelmúltban is többen estek áldozatul Ehinger egykori felületességének. Paul Vincent Spade, a világ egyik vezető középkori logikatörténésze, nemrégen tartott logikatörténeti előadásaiban külön felhívja a figyelmet arra, hogy a világ bizonyos elzártabb helyein (például a volt szocialista országokban) még mindig előfordulhat, hogy valaki nem hallott Ehinger és Prantl száz éve megcáfolt attribúciójáról és az erre alapuló hibás elméletről.[60]

**Jegyzetek**

1 Latinellenes: a bizánciak, akik magukat rómaiaknak hívták, latinoknak nevezték a római egyházhoz tartozókat, akiket nemcsak politikailag és egyházszervezetileg, de teológiailag is különállónak tartottak. A latin és a görög egyház legfontosabb vitái az egyháztan (a pápai primátus kérdése) mellett a Szentlélek származására, a purgatóriumra, az isteni lényeg és az isteni tevékenységek viszonyára, a kovásztalan vagy kovászolt kenyér használatára (és még több kisebb jelentőségű kérdésre) vonatkoztak. Latinpárti (latin gondolkodású, λατιν?ρρων) az, aki a latin teológiát, illetve annak bizonyos elemeit elfogadja. A latinellenenesség általában (egyház)únió ellenességet is jelentett, és megfordítva.

2 Boethius filozófiatörténeti jelentőségéhez lásd: Chadwick, H., *Boethius. The consolation of music, Logic, Theology and Philosophy.* (Oxford, 1981), gazdag bibliográfiával, illetve Schrimpf, G., *Die Axiomenschrift des Boethius (De hebdomadibus) als philosophisches Lehrbuch des Mittelalters*, (Leiden, 1966).

3 V.ö. Darrouzes, 'Gennade II.' *Dictionnaire de Spiritialité* 6 (Paris, 1967), 209. "Ecrivain de de premier plan, il n'a exercé aucune influence sur ses contemporaines."

4 Az életrajzi összefoglalásnál mindenekelőtt a következő tanulmányokra támaszkodtam. C.J.G. Turner, 'The career of George-Gennadius Scholarius' *Byzantion* 39 (1969), 420-455; Jugie, M., 'Gennadios Scholarios', Dictionnaire de théol. Cath. (Paris, ***), 14. köt. 1521-70; valamint a Szkholáriosz összkiadás M.Jugie által írott bevezetőjére, illetve életrajzi appendixére, *Oeuvres completes de Georges Scholarios*. Par L. Petit, X.A. Siderides, M. Jugie. (Paris 1928-36), 8 vols., I.köt. VII-XIV, illetve 8.köt. 15*-47*. Lásd még: Bonis, M., *Georgios Scholarios*. Athén, 1953.; Darrouzes, i.m., 209-211.

5 Markosz Eugenikosz, Epheszosz metropolitája (Konstantinápoly, 1394?, meghalt ugyanott 1445 június 13-án.). Márk következetes ellenfele volt a nyugati teológiának. A keleti egyház szentnek tekinti. Konstantinápolyban együtt tanult Georgiosz Pléthónnal és Johannész Khortaszmenosszal. 1420-ban szerzetes lett, majd pappá szentelik. Nem sokkal a ferrarai-firenzei uniós zsinat előtt lesz Epheszosz metropolitája. A zsinaton a görögök vezérszónoka és erőteljesen védte a görög álláspontot a *filioque* és a purgatórium kérdésében. Az egyetelen görög volt, aki nem írta alá az uniós dekrétumot 1439-ben. Ld. C.Tsirpanlis, *Mark Eugenicus and the Council of Florence*. (Thessalonike, 1974).

6 Johannész Khortaszmenosz, író, tanár, és könyvgyűjtő, (1370 körül - megh. 1439 júniusa előtt). Először 1391-ből hallunk róla, mint a pátriárkai kancellária jegyzőjéről, mely pozíciót 1415-ig megtartja. Ismeretlen időpontban szerzetes lesz Ignatios néven. 1431-ben Szelymbria püspöke lesz. Tanítványai és barátai között volt Besszarion, Markosz Eugenikos és Gennádiosz Szkholáriosz.

7 Ebbesen-Pinborg, 'Gennadios ...'. Aquinói Tamás különösen olasz területen volt népszerű. A német dominikánusok inkább Albertus Magnushoz húztak, illetve a francia és az angol domonkosok több irányzat között. Turner szerint lehet, hogy Bryenniosztól tanult, aki jól tudott latinul.

8 Jugie, M.,' Georges Scholarios et Saint Thomas d'Aquin', Mélanges Mandonnet. Études d'histoire littéraire et doctrinal du Moyen-Age. (Paris, 1930) Tom. 1. 423-440. (Bibliotheque Thomiste XIII.)

9 *Oeuvres completes de Georges Scholarios* ... vol. 8. *16.

10 V.ö. *Anonymi fragmentum vulgo vocatum "Liber sex principiorum"*, ed. L. Minio Paluello in: Aristoteles Latinus I 6-7 (Bruges-Paris 1966), XXXIX-LV és 35-59. De Rijk, *Peter of Spain (Petrus Hispanus Portugalensis), Tractatus called afterwards Summulae logicales.* First critical edition from the Manuscripts with an introduction by L.M. De Rijk. (Van Gorcum, 1972), XCI.

11 De Rijk, *Peter of Spain* ... L-LII.

12 Itt nincs lehetőség Petrus Hispanus szigorúan vett logikatörténeti jelentőségének bemutatására. A középkori logikával foglalkozó hatalmas nemzetközi irodalom még alig-alig jelent meg Magyarországon. Két könyv szán bizonyos teret a skolasztikának: W.Kneale, M.Kneale, *A logika fejlődése.* Ford. Máté A., Fehér M. Hársing L. és Bánki D. (Budapest, 1987), 176-273; illetve, Ruzsa I., Máté A., *Bevezetés a modern logikába*. (Budapest, 1997), 422-447.

13 Az életrajzi összefoglalás Stapper, Richard, *Papst Johannes XXI. Eine Monographie.* in: Kirchengeschichtliche Studien IV,4. Münster i.W., 1898. pp. 16-19. illetve de Rijk előszaván alapul: *Peter of Spain* ... VIII-CXXIX.

14 *magnus in philosophia ... magnus sophysta, loycus et disputator atque theologus*. Salimbene (Ognibene di Guido di Adamo OFM), *Chronicon.* Monumenta Germaniae Historia, Scriptores, 32. ed. O. Holder-Egger, 1913. p. 304.

15 de Rijk, *Peter of Spain* ... XXXIII.

16 Magyarul olvasható Redl Károly fordításában. Redl Károly, *Az 1277-es párizsi elítélő határozat.* Kiadja a Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Főosztálya. Budapest, 1987. (A filozófia időszerű kérdései 71.)

17 de Rijk, *Peter of Spain* ... XCIX.

18 "Ugo da San Vittore e qui con elli, / e Pietro Mangiadore, e Pietro Ispano / lo qual giu luce in dodici libelli; ... " Dante, Paradiso XII. 133-5. Babits Mihály ford.

19 de Rijk, *Peter of Spain* ... C.

20 A Nyugatra gyakorolt komplex bizánci hatást jól összefoglalja: Anastos, M.V., 'Some aspects of Byzantine Influence on Latin Thought', Clagett, M., Post, G. and Reynolds, R. eds., *Twelfth-Century Europe and the Foundations of Modern Society. Proceedings of the Symposium Sponsored by the Division of Humanties of the Univeristy of Wisconsin and the Wisconsin Institute for Medieval and Renaissance Studies November 12-14, 1957.* (The University of Wisconsin Press, Madison 1961), 131-187, igen bőséges bibliográfiával.

21 Sten Ebbesen, 'Western and Byzantine approaches to logic', *Cahiers de l'Institut du moyen-age grec et latin (University of Copenhagen)*, fasc. 62 (1992), 167-178. 174. 2. lj.

22 Baszileiosz, *Buzdítása az ifjakhoz: hogyan olvashatják haszonnal a pogány irodalmi műveket?* A kappadókiai atyák. Ford. Nádasdi Alfonz. (Budapest, 1983), 213-229. Ókeresztény Írók 6. V.ö. Nicol, D.M., 'The Byzantine Church and Hellenic Learning in the Fourteenth Century', Cuming, G.J. ed., *The Church and Academic Learning. Papers read at the sixth summer meeting of the Ecclesiastical History Society*. (Leiden, E.J.Brill 1969), 23-57.

23 Jugie 1432-5 közé datálja, *Oeuvres* ..., vol.I. ii.

24 ?Ιωσ?φ Μοναχο? το? Βρυενν?ου τ? Ε?ρεθεντα, ed. E. Vulgaris/Th. Mandakases, Leipzig 1774. ο?δε?ς ?μ?ν τ?ν ?ντα?θα ?ν το?ς ?Ιταλ?ας ? το?ς ?ν το?ς Γαλλ?ας ? το?ς ?ν Βρεττα??ν παιδευτηρ?οις ?ξ?μαθε κα? γεγ?μνασται τ?ν τ?ιδε διαλεγομ?νων τ?ς πολυστρ?φους μεθ?δους, ?να σο? κατ? ?κε?νας ?ριστικ?ς διαλ?ξηται? ?καστος δ? ?πλ?ς ? πιστε?ει, ?ξαγγ?λει ?ς δ?ναται. Idézi: Podskalsky, G., *Theologie und Philosophie in Byzanz*. (München, 1977). Byzantinisches Archiv, Heft 15. 217.o. 879.lj.

25 Browning, Robert, 'The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century', *Byzantion* 32 (1962), 106-201; 33 (1963), 11-40. Összegyűjtve: *Studies on Byzantine History, Literature and Education*. (London: Variorum, 1977). Angol szöveggyűjtemény: Geanakoplos, D. J., *Byzantium. Church, Society and Civilisation Seen through Contemporary Eyes.* (University of Chicago Press, Chicago and London, 1984), VI. rész. 401 sköv.

26 Sten Ebbesen, 'Western and Byzantine approaches ...', 167-178.

27 Hieronymus, Ep.50. v.ö.: Ep.30.

28 Teológia és filozófia viszonyáról lásd: Podskalsky, G., *Theologie und Philosophie* ...

29 Nicol, D.M., 'Saints and scholars: the 'inner' and the 'outer' wisdom', *Church and society in the last centuries of Byzantium. The Birkbeck lectures, 1977*. (Cambridge/London/New York/Melbourne 1979), 31-65.

30 Ebbesen, i.m. a következő neveket sorolja fel: Iacobus Veneticus, Nicolaus Parisiensis, Robertus Kilwardby, Albertus Magnus, Robertus Anglicus, Robertus de Aucumpno, Robertus Grosseteste, Aegidius Romanus, Guillelmus Ockham, Boethius de Dacia, Johannes Duns Scotus, Johannes de Felmingham, Simon de Faverisham, Radulphus Brito, Gualterus Burleus.

31 Ebbesen i.m. a következő kézikönyveket sorolja fel: Joannesz Damaszkénosz (? - 730-ban lesz szerzetes), *Dialectica* (filozófiai lexikonjának fejezete); Anonymus Heibergi (1007-ből), ed.: Heiberg, J.L., *Anonymi logica et quadrivium*. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser XV.1. Kobenhavn, 1929; Nikephorosz Blemmydesz, (1260 k.), PG 142; Joseph Rhakendytesz (kb. 1325), kiadatlan. Arisztotelész Organonjához kommentárokat vagy parafrázisokat sem írt több egy tucat szerzőnél: Eusztratiosz (fl. kb. 1100 - CAG 21.1); Georgiosz Pakhymeresz (1242 - 1310), Georgiosz (Gennadiosz) Szkholariosz (ed. Jugie),

Johannes Khortaszmenosz (1370-1439), Joannesz Italosz, Joannesz Pediaszimosz (1250 - korai 14. szd.; ed. de Falco, 1926), Leo Magentinosz (14. szd. dereka), Michael Ephesziosz (11. szd.), Michael Pszellosz (1018 - 1096), Photiosz (810 - 893; Amphilochia), Szophoniasz (14. szd. első fele; CAG 23.1-4), Theodorosz Prodromosz (1100 - 1170), Tzetzes (1110 - 1185).

32 Úgy mint: *Dialectica Monacensis*, Nicolaus Parisiensis *Summá*ja, *Summae Metenses*, Petrus Hispanus *Tractatus*a, Guillelmus de Shyreswode *Introductiones*a, Roger Bacon *Summulae*ja, Lambertus d'Auxerre *Summa*ja.

33 MS. Vat.lat. 4560

34 Ebbesen, Sten és Pinborg, Jan, 'Gennadios and western scholasticism. Radulphus Brito's *Ars vetus* in Greek translation', *Classica et medievalia* 33 (1981-82), 263-319.

35 ms. *Monacensis 548.*

36 Keckermann, Barth., *Praecognitorum logicorum tractatus III. Systemati logico annis abhinc aliquot premissi* (Hanoviae[3], 1606; első kiadás: Hanoviae, 1598; 2. kiadás: 1604) II.köt. 93-95. old.: "*No.29. Certum hoc est, Graecis Latinos debere quod logici sint: sed interim nec hoc negari potest, Graecos postea Christianos nescio quibus potius rhetoricationibus fuisse deditos, quam simplici et accuratae rerum contemplationi. Apparet hoc manifeste, si quis Augustinum cum Chrysostomo aut aliis Craecis conferat. Itaque inter Graecos posterioribus temporibus pauci reperti sunt singulares logici; et certe quod ad progressum logicae attinet, Latini Patres et Scholastici Graecis longissime palmam praeripiunt, quod vel inde patet, quia ex omnibus Graecis Christianis, qui post quintum a Christo nato seculum vixerunt, vix unum reperimus autorem, qui magnum aliquid in logicis praestiterit usque dum circa annum Christi 1059, temporibus Henrici Quarti Imperatoris, Michael Psellus Constantinopoli florens, praeter varia quae in Geometricis, Arithmeticis, Musicis edidit, iam Synopsin dedit organi Aristotelis, quam anno abhinc e Bibliotheca Augustana Graecolatinam Wittenberge edidit M. Elias Ehingerus, spem ostendens ex eadem celeberrima Bibliotheca edendae Niceophori Monachi et presbyteri Blemmidae Logicae ut et Georgii Pachymereae in quinque voces, Davidis item Christiani Philosophi in Organon Aristotelis et Blemmidae de Sophisticis elenchis. Ceterum synopsis illa Pselli, in libros quinque digesta,, multa habet, quibus Logicae studiosi iuvari no parum possint ob singularem styli etiam graeci perspicuitatem. Iisdem verbis logicam exorditur, quibus Petrus Hispanus: Διαλεκτικ? ?στι τ?χνη τεχν?ν κα? ?πιστ?μη ?πιστ?μων πρ?ς τ?ς ?πασ?ν τ?ν μεθ?δων ?ρχ?ς ?χουσα ... lib.1.cap.1. In caetero methodus Hispani per omnia est eadem; ita ut de verbo ad verbum, deque capite ad caput Hispanus suam Summulam ex hoc Psello supilarit, et que iam Hispani dicuntur, ea Pselli dicere debeant; siquidem duos istos conferenti manifetissme apparet, Hispanum qui Psello posterior fuit, vix verbo a Psello discrepare; procul dubio quod cum in Psellum incidisset clam, putavit vel a nemine adhuc lectum, vel lectum non iri, quae spes Petrum fefellit. Ideoque ei iam nihil, sed Psello vero autori debetur, quicquid in ea tam celebri olim Summula Hispani fuit laudis: quae profecto non est exigua, si doctrinam de modalibus perspicue a Psello explicatam, Locorum item inventionis doctrinam spectemus, quae in Psello laudatissima. Nec doctrina suppositionum (quas vocant) a Scholasticis manuit, ut multi putant, quia Psellus lib.5. totum caput 26 habet περ? ?οθ?σεων. Addidit postea Hispanus nonnulla de Incipit et desinit, de Ampliantionibus et reliquis eiusmodi, quae sine iactura profecto magna omitti potuissent. De demonstratione Psellus in sua synopsi non tractat, et hoc est quod magnopere hic*

*desideratur, sed et ?μεθοδ?α magna est profecto: alioquin multa lectu non indigna citaretur et huius Pselli paraphrasis super Librum Aristotelis περ? ?ρμηνε?ας.*"

37 Georgius Hornius, *Historiae Philosophicae libri septem*. Lugduni Batavorum, MDCLV L.VI. c. 4. "*...Thoma non multum recentior fuit Petrus Hispanus, initio Cardinalis, postea Pontifex dictus Johannes XXI, qui magnam famam assecutus est summulis suis Dialecticis, quas tamen ex Michaelis Pselli Synopsi Organi Aristotelis compilavit.*" 299. o. Georg Hornról lásd az *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 38. (Leipzig, 1894) 13. kötetét, 137-8. o.

38 Adamus Tribbechovius, *De Doctoribus Scholasticis et corrupta per eos divinarum humanarumque rerum scientia liber singularis.* (Editio secunda. Jenae, 1719.) C. II., 49. (Első kiad: 1664) Életrajza: A. Schumann, *Adam Tribbechow. ADB.* Bd. 38. Leipzig, 1894. 595-598.

39 Életrajzához lásd: v. Hertling, *Brucker, Johann Jakob,* ADB, Bd.3. 397.o.

40 Brucker, J.J., *Historia critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta*. (Lipsiae, 1766-7), vol. III. 817.... (Petrus Hispanus) maxime artis rationalis peritia inclaruit, et imprimis notissimus fuit editis Summulis logicalibus, quibus diu scholae pro duce in logica usae sunt, quas tamen Psello surripuisse quidam contendunt. (Conf. Hornius, Hist.Phil. L.VI. c. 4. p. 229.) Nec negandum, quod indignatur in Petro Bullingerus (apud Tribechovium, de DD. Scholast. C. II. p. 49), infelicem eum et ieiunum dialecticae magistrum fuisse. Meliora enim illa tempora ferre non poterant, quibus inutilibus tricis omnia replebantur.

41 Tennemann, W.H., *Geschichte der Philosophie*. (Leipzig, 1798-1819), VIII.2. 677-8.: "... Es sind von ihm .... ein System der Logik, unter dem Titel Summulae logicales, welches in jenen Zeiten und in den folgenden ein vielgebrauchtes Handbuch wurde. Obgleich dieses Handbuch seinem Stoffe nach grösstentheils aus Michael Psellus Synopsis ... geschöpft seyn mag, so ist es doch dadurch merkwürdig, dass dieser Spanier in demselben zuerst die künstliche Bezeichnung der möglichen Schlussarten nach den vier Figuren durch gewisse selbst erfundene Worte, die zwar barbarisch klingen, aber doch seinem Erfindungsgeiste Ehre machen, weil sie nach Materie und Form durchaus bezeichend sind, augebracht hat."

42 V.ö.: F. Bacon, *The advancement of learning*.Bk.I. illetve *Novum organum*, aph.63.

43 V.ö. Kant, I. *Logik.* Kant's Werke. Bd. 9. 20.

44 Életrajzához ld.: Baeumker, Cl., 'Prantl, Carl von', ABD Bd. 55. Leipzig, 1910. 854-872.

45 Prantl, C., *Geschichte der Logik im Abendlande.* (1. kiadás: Lipcse, 1864; 2. kiadás: Lipcse, 1885. Repr. Berlin, 1957), t.II. 264-293.o. Prantl a második kiadásban próbál válaszolni az első kiadás után megjelent bírálatokra.

46 Prantl *Geschichte* ... 4. kötetének előszavában Lessinget idézi: "Nem elveszett az a fáradság, amely másoknak fáradságot takarít meg". (Lessing, G.E., Einleitung zum Leben des Sophokles).

47 Prantl, i.h.

48 Prantl, i.m., vol.3, 34.

49 Quétif, J., Echard, J., *Scriptores ordinis Praedicatorum.* (Paris 1719), I. 485-486.

50 Thurot, Charles, 'De la logique de Pierre d'Espagne', *Revue archéologique ou Recueil de documents et de mémoires relatifs a l'étude des monuments, a la numismatique et a la philologie d l'antiquité et du moyen age.* Nouvelle série, 10 (1864), 267-281. és Thurot, Charles, 'Récension: C. Prantl, Geschichte der Logik ... ' *Revue critique d'histoire et de littérature* 2 (Paris 1867), nr.13. pp. 194 -203.

51 Prantl, Carl, *Michael Psellus und Petrus Hispanus. Eine Rechtfertigung.* Leipzig, 1867.

52 Thurot, Charles, 'Récension: C. Prantl, Michael Psellus ... ' *Revue critique d'histoire et de littérature* 2 (1867), nr.27., 4-11. * vagy nr. 17? (Jugie) illetve K.Krumbacher összefoglalását, Byzantinische Zeitschrift 6 (1987), 441-445. Ld. még: Rose, V., 'Pseudo-Psellus und Petrus Hispanus', *Hermes. Zeitschrift für classische Philologie* 2 (1867), 146-147. Rose, V., 'Pseudo-Psellus und Georgius - Gregorius Monachus', *Hermes. Zeitschrift für classische Philologie* 2 (1867), 465-467.

53 Stapper, Richard, 'Die *Summulae logicales* des Petrus Hispanus und ihr Verhältnis zu Michael Psellus', in: *Festschrift zum elfhundertjährigen Jubiläum des deutschen Campo Santo in Rom.* (Freiburg, 1897), 130-138; és Stapper, Richard, *Papst Johannes XXI. Eine Monographie.* (Münster i.W., 1898), 16-19. Kirchengeschichtliche Studien IV,4.

54 Még egy W. von Christ szintű grecista sem tudta magát kivonni Prantl tévedése alól, sőt, Petrus Hispanus görögből történt fordításának felfedezését tulajdonítja Prantl legnagyobb tudományos fegyverténynek: *Gedächtnisrede auf Karl von Prantl*. (München, 1889), 49.

55 Hamilton, Sir William, *Discussions on Philosophy and Literature, education and university reform.* (New York, 1868), 129., lj. (Eredeti angliai kiadása: London, 1853. 126., lj.) ".... Instead of Petrus Hispanus being a plagiarist, and his Summulae a translation from the Greek, as supposed by Ehinger, Keckermann, Placcius, J.A. Fabricius, Brucker - by all, in short, who for the last two centuries and a half, have treated of the matter; it is now certain, that the Synopsis Organi, published under the name of Michael Psellus (the younger) is itself a mere garbled version of the great logical textbook of the west, and without any authority, capriciously fathered, by Ehinger as an original work, on the illustrious Byzantine. I am now, in fact, able to prove: that in the Augsburg Library, the codex from which Ehinger printed, contained neither the title nor the author's name under which his publication appeared; and that in several of the European libraries there are extant Greek manuscripts, identical with the text of that publication, and professing to be merely copies of a translation from the Latin original of Hispanus. - This detection enables us also to trace the Γρ?μματα, ??Εγραψε, κ.τ.λ. of Blemmides and the Greeks to the Barbara, Celarent, etc. of Hispanus and the Latins."

56 "It has been long the fashion to attribute every absurdity to the Schoolmen; .... The schoolmen (we except always such eccentric individuals as Raymond Lully) had correcter notions of the domain of logic than those who now condemn them, without a knowledge of their works." Hamilton, i.m. 144.

57 Gardthausen, V., Griechische paleographie. Leipzig, Teubner, 1879 p. 321, 361.

58 Grabmann, M., *Handschriftliche Forschungen und Funde zu den philosophischen Schriften des Petrus Hispanus, des späteren Papstes Johannes XXI. († 1277).* (München, 1936) Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Abteilung, Jg. 1936, Heft 9. 8-14. (Új kiadása: Grabmann, M., *Gesammelte Akademieabhandlungen*. Hrsg. vom Grabmann-Institut der Universität München. (Paderborn - München - Wien - Zürich, 1979), vol.II. 1130-1136. Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes Neue Folge 25./I-II.)

59 *Oeuvres completes de Georges Scholarios*. Par L. Petit, X.A. Siderides, M. Jugie. Paris, 1928-36. 8 vols. A hibás attribúció és a vita részleteit elmondja L.Petit bevezetője a 8. kötet vi-viii. oldalain.

60 P.V. Spade, *Thoughts, words, and things. An introduction to late mediaeval logic and semantic theory*. Ms, 1986. p. 42. Spade két angolul megjelent kelet-európai munkát említ: Steiiazhkin, N. I., *History of mathematical logic from Leibniz to Peano, (Stanovlenie ideai matematicheskoai logiki)*. (Cambridge, Mass., M.I.T. Press, 1969) és Dumitriu, A., *History of logic (Istoria logicii.).* (Tunbridge Wells : Abacus Press, 1977)